

*Sławomir Sobczak**

Teleologia resocjalizacji: podstawy teoretyczno-prakseologiczne

Aksjologia bada naturę wartości, sposób istnienia, strukturę i hierarchię, zasady stosowania i funkcjonowania, zmienność w czasie i w przestrzeni oraz zależność od innych elementów rzeczywistości ludzkiej. Przez niektórych aksjologia uważana jest za samodzielną dziedzinę wiedzy o charakterze interdyscyplinarnym, inni (tomiści) kwestionują potrzebę jej wyodrębnienia, lokując jej problemy w obrębie metafizyki, antropologii i teorii poznania. W zależności od dziedziny, której dotyczą wartości, dzieli się je na: moralno-etyczne, religijne, estetyczne, kulturowe itd. W zależności od zasięgu – na ogólnoludzkie i lokalne, np. narodowe, osobiste. Mówi się też o wartościach niższych i wyższych, materialnych i duchowych, co zwykle łączy się z ich hierarchizowaniem.

Słowo „wartość” desygnuje to, co cenne w sensie absolutnym, lub na gruncie danego zespołu poglądów, oznacza to, co pociąga i godne jest pożądania oraz stanowi przedmiot szczególnej troski oraz cel ludzkich dążeń, a także kryterium postępowania człowieka. Pojęcie wartości może być odniesione m.in. do idei, osób, rzeczy, sytuacji, relacji, zjawisk, skutków trwania relacji itp. – lub do ich określonych właściwości. Może istnieć samodzielnie jako określony byt (idea, dobro) bądź relatywnie w zależności od kultury, partykularnego wyboru tego, co znaczące lub jako wybór skutku trwania przy tym, co cenne. Stąd z punktu rozpatrywania istnienia wartości możemy stwierdzić, że wartości istnieją w zależności od stanowiska jako obiektywne bądź subiektywne. Fundamentalne znaczenie filozoficzne ma więc kwestia sposobu istnienia wartości to, czy istnieją one jako niezależne oraz, czy przysługują one przedmiotem jako ich obiektywne cechy, niezależnie od podejmowanej oceny (fenomenologia, marksizm, tomizm egzystencjalny), czy istnieją one subiektywnie i wyrażają partykularne wybory jednostki tak, że są uwarunkowane różnymi okolicznościami postaw grup lub jednostek (psychologizm aksjologiczny, tomizm konsekwentny). Epistemologiczne ujmowanie wartości polega na

* Prof. dr hab. Sławomir Sobczak, Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie

odpowiednim rekonesansie poznawczym, a więc zidentyfikowaniu, czym są wartości w swej bytowej strukturze. Drogą do osiągnięcia tego zamierzenia jest zabieg, który pozwoli ustalić, jak powstają wartości, jak funkcjonują i jak dominują w kulturze i w myśleniu człowieka.

Niezależnie od tego, czy wartościom zostanie przyznany status ontologicznego bytowania, wartości funkcjonują w środowisku człowieka w taki sposób, że człowiek je akceptuje lub odrzuca, bądź są mu obojętne. Gdy człowiek je rozpozna i odniesie się do nich w sferze poznawczo-pożądawczej, będą stanowiły dla niego pewnego rodzaju drogowskaz postępowania, ich treść zacznie pociągać, staną się celem i zadaniem, w rezultacie będą stanowić funkcję regulującą kierunek dążenia człowieka. Człowiek dążąc do tego, co uważa za cenne, mające znaczenie, będzie podejmował decyzje i działania zmierzające w kierunku osiągnięcia tego, co pociąga, co stanowi treść przyjemności, zadowolenia, użyteczności lub dobra czy szczęścia.

Człowiek na drodze wartościowania na poziomie zmysłowym pożądanym i umysłowym poznawczym odkrywa i nazywa to, co uważa za znaczące, właśnie wartościowe i na skutek tej oceny kształtuje swoje postawy. Człowiek rozpoznając wartości, nie ogranicza się tylko do jednego sposobu poznawania – zmysłowego lub intelektualnego, a tym bardziej nie można stwierdzić, że w poznaniu wartości odrzuca udział intelektu, gdyż wówczas sposób rozpoznawania wartości byłby intencyjny. Zatem wartość posiadałaby tylko i wyłącznie nośnik przyciągania emocjonalnego, zmysłowego hedonizmu i utylitaryzmu, który pociąga warstwę zmysłową człowieka. Przyjęcie sposobu poznania jako pozaintelektualny spowodowałby, że wartość byłaby zależna od popędów i wrażeń, a tym samym zmienna, jak zmienne są nastroje czy chęci człowieka. W takim razie w sferze poznania wartości błędem byłoby wykluczenie poznania rozumowego wartości, ale także błędem byłoby odrzucenie poznania na gruncie doznaniowym, zmysłowym. Chodzi o to, aby nie wprowadzać kategorycznego dualizmu teoriopoznawczego, czyli ograniczać się w rozpoznawaniu wartości jedynie do sfery pożądawczej czy poznawczej. W rezultacie wartość jest przedmiotem ludzkich intencyjnych aktów poznawczo-pożądawczych. Gdy człowiek odnosi się do tego, co go pociąga, to nawiązuje specyficzną relację, odnosi się do tego nie tylko poprzez fakt samego rozpoznania, lecz również to rozpoznanie zmysłowo-intelektualne wywołuje w nim emocje pozytywne lub negatywne, stąd reakcja uczuciowa człowieka, na podstawie której może podjąć decyzję lub tylko chęć o podtrzymaniu kontaktu (relacji) z tym, co uważa za cenne, właśnie z wartością.

Jeżeli analizujemy cele o danej treści, to szukamy z punktu widzenia teleologii ich funkcji dla indywidualnych lub społecznych dążeń ludzkich. Cel w tym przypadku będzie rozumiany jako skutek decyzji, wyboru i działania, w konsekwencji cały proces dążenia będzie podlegał temu, co ma być osiągnięte – celowi. Inną kwestię stanowi problem, co motywuje człowieka do podejmowania takich a nie innych wyborów celowego działania. W skrócie można określić, że są to pragnienia na poziomie zmysłowym i duchowym. Zarówno jeden, jak i drugi rodzaj pragnień niesie ze

sobą pewien rodzaj dodatniego potencjału hedonistyczno-utylistarystycznego, czyli wartość (rozumianą jako mającą znaczenie), która została określona jako treść tego, co człowiek uważa za cenne, pożądane w danym momencie.

W tym przypadku wartość można zdefiniować jako treść celu, kształtującego się zgodnie z systemem psychologicznym człowieka, jego orientacji życiowych na poziomie materialnym, wyznaczanym fizjologicznie przez potrzeby i pragnienia zmysłowe oraz na poziomie pragnień duchowych, warunkowanych przez kulturę, sytuację społeczną przy uwzględnieniu spójności logicznych i światopoglądowych jednostki, mówiąc językiem Masłowa (1990) na poziomie metapotrzeb. Można zatem powiedzieć, że cele są funkcjonalne, czyli przyporządkowane, wprost zależne od potrzeb i metapotrzeb realizowanych w kontekście życia społecznego (Nuttin, 1968). Wychodząc z tego założenia, wartość jest treścią celów, do których człowiek dąży. Jest tworzona przez jednostkę jako treść celu, czyli tego, co człowiek uważa za wartościowe, potrzebne, znaczące, odpowiednie, właściwe i cenne. Zatem wartość jest treścią wypełniającą cel. Pełni funkcję regulatora dążeń egzystencjalnych, określonego zachowania się, postępowania człowieka, gdyż wartość jako treść celu zawiera motywujący potencjał zawarty w dążeniach jednostki.

Z tego punktu widzenia cel można by określić jako przyczynę zachowania, jednak wydaje się, że tak nie jest, gdyż pierwotny jest powód zaistnienia celu. Jest nim wewnętrzne świadome lub podświadome zamierzenie (chcę, pragnę, potrzebuję tego) w stosunku do wtórego, wnikaącego zeń celu. Dopiero w następstwie tego zamierzenia będzie pojawiał się skutek, którym jest celowe dążenie, rozumiane jako konsekwencja zamierzonego celu, zatem nie cel jest bezpośrednią przyczyną zachowania, lecz przyczyną jest podjęty zamiar, który wypełniony treścią staje się celem. Cel nie może być przyczyną z tego względu, że sam jest skutkiem.

Dlatego gdy mówimy o celu, powinniśmy ująć go z dwóch punktów widzenia. Po pierwsze, cel należy rozumieć jako zamiar tego, co człowiek chce osiągnąć i, po drugie, ten wyznaczony cel w rezultacie wymusi środki i sposoby, czyli instrumenty działania. W tym przypadku następuje swoistego rodzaju relacja zwrotna, polegająca na tym, że z jednej strony mamy do czynienia z wyznaczeniem celu, a z drugiej określeniem środków i sposobów do osiągnięcia tego celu, i właśnie w tym przypadku cel będzie warunkiem przyjęcia optymalnych instrumentów do jego realizacji.

W ujęciu teleologicznym odpowiadamy najpierw na pytania: co osiągnąć?, a następnie, jak to osiągnąć? W tym drugim znaczeniu treść celu będzie optymalizowała sposoby i środki w procesie celowego dążenia. Zatem od wartości, którą określa pewien potencjał atrakcyjności, ważności czy istotności dla człowieka, będzie zależał stopień zaangażowania, determinacji, realizacji długoterminowej. Mamy tu do czynienia z heurystyczną funkcją o następującej treści: *jeśli analizujemy cele o danej treści, to szukamy ich funkcji dla osobowościowych i społecznych dążeń człowieka*. Takie ujęcie tematu wyczuli badacza na pewien typ zagadnień, które zwrócą uwagę na szukanie funkcjonalnego odniesienia do analizowanych celów, jednak

nie przesądzać z góry, do czego dany cel będzie przyporządkowany. Poszczególne twierdzenia o funkcjach celu powinny być formułowane na szczeblu bardziej ogólnym.

W teleologii pedagogicznej zazwyczaj formułuje się cele, oscylując pomiędzy teoriami o zabarwieniu ideologicznym wobec sytuacji społecznego funkcjonowania człowieka, przez Festingerowską teorię konsonansu, aż po behawioralne twierdzenia wyjaśniające funkcje celów dla osobowości sterowanej (Nowak, 1970).

Zrozumienie funkcji celowego dążenia człowieka, uchwycenie, czemu jest ono przyporządkowane, jakim pragnieniom, może pozwolić na znalezienie mechanizmów przyczyn wyjaśniających genezę zachowania się człowieka. Zakłada się, że dążenie celowe człowieka jest instrumentalnie podporządkowane treści celu (wartości), w takim razie jest istotnym czynnikiem warunkującym zachowanie człowieka, a więc jest ważną kategorią skutku, która wskazuje na przyczynę.

W tym przypadku wyjaśniamy przyczynę poprzez skutek, tzn. zjawisko wcześniejsze przez późniejsze, gdzie skutkiem jest cel, przyczyną zaś motywowany jest wybór celów, jako że fakt osiągnięcia celu jest ewidentnie późniejszy od istnienia potrzeb i metapotrzeb człowieka. Należy więc wyraźnie stwierdzić, że wyjaśniając genezę celów interpretujemy ją nie przez fakt ich realizacji, lecz przez wcześniejszy od pojawienia się celu fakt istnienia pragnień zmysłowych i duchowych domagających się zaspokojenia. Ponieważ takie pragnienia istnieją wcześniej niż przyporządkowane im cele. Tak więc istnienie celu zostało wyjaśnione przez istnienie pragnień, w następnej zaś fazie relacji zwrotnej wybór sposobów i środków jest skutkiem treści celu (wartości). Nasz łańcuch przyczynowo-skutkowy osiągnięcia celu można przedstawić za pomocą następującego schematu.

Pragnienia ➡ Zamyśl ➡ Wybór ➡ Dążenie ➡ Skutek

Schemat 1. Heurystyczny model celowego działania

Źródło: opracowanie własne

Pragnienia zmysłowe człowieka pojawiają się na skutek poznania zmysłowego, mają one charakter hedonistyczno-uitylitarne. Ten typ poznania odczytuje także potrzeby na poziomie zmysłowym poprzez pojawiające się w człowieku emocje. Człowiek poznaje także za pośrednictwem władz niematerialnych uniwersalne znaczenie rzeczy. Intelkt formułuje pojęcia poprzez abstrahowanie istoty lub natury rzeczy na podstawie danych dostarczonych przez zmysły, jego działanie zależne jest od zmysłów. Zgodnie z tym, co powiedział Arystoteles: *nie ma nic w umyśle, czego przedtem nie byłoby w zmysłach*. Jednym słowem, intelekt posługuje się danymi z poznania zmysłowego. Każdej wiedzy towarzyszy pragnienie, oznacza to, że poznanie intelektualne wywołuje pragnienie duchowe, gdyż jego przedmiotem nie są rzeczy, lecz dobro uniwersalne. To pragnienie duchowe nazwane jest wolą. Istnieje różnica pomiędzy pragnieniami zmysłowymi a pragnieniem duchowym.

Pragnienia zmysłowe działają pod przymusem samych siebie, gdyż kierując się do konkretnych przedmiotów, zaczynają działać tylko wówczas, gdy przedmioty te są obecne. Intelkt poznaje rzeczy w ich potencjalności i we wszystkich możliwościach ukrytych w ich egzystencji. Wola zabiega o realizację tych możliwości (Terruwe, Baars, 1987). Zamyśl jest refleksją o pojawiającym się pragnieniu, tzn. pojawia się myśl o pragnieniu jako celu do osiągnięcia. W momencie podjęcia decyzji o realizacji celu następuje rozważenie optymalnych sposobów i środków w celu osiągnięcia tego, co człowiek zamierza zrealizować. Wybór jednego z możliwych do realizacji środków jest podyktowany odrzuceniem tych, których człowiek absolutnie nie chce, a przyzwoleniem na te, które są akceptowane. Ponadto należy wziąć pod uwagę uwarunkowania normatywne, całą sferę zinterioryzowanych przez człowieka standardów i norm. W przypadku wyboru sposobów i środków osoba postawi na te, które są dopuszczalne (moralne) z jej punktu widzenia (Woroniecki, 2000). W ten sposób zamyśl realizacji celu zostanie uzupełniony dodatkową treścią wartości, czyli tym, co człowiek uważa za właściwe, znaczące i odpowiednie. Wybór ten zdaniem A. Andrzejuka (2006) pozostaje pod działaniem roztropności – jako naczelnej cnoty decydowania (Scheler, 1994). Kształtowanie się dążenia wywołanego pragnieniem zmysłowym lub duchowym w procesie realizacji podlega wielu zmieniającym się okolicznościom, dlatego na tym etapie będą występowały przeszkody utrudniające osiągnięcie celu. Przeciwności te mogą mieć charakter wewnętrzny, gdyż człowiek jest inspirowany wieloma zmieniającymi się potrzebami i wartościami, oraz charakter zewnętrznych zdarzeń, które są niezależne od decyzji i wyboru człowieka, stąd uzyskany skutek, czyli cel nie musi być taki, jak człowiek zamierzył. Ten fakt może wywołać frustrację na skutek zmniejszenia stopnia zaspokojenia (Frączek, Kofta, 1976).

Jednakże aby uznać istnienie pragnienia za przyczynę powstania fenomenu celowego działania, czyli funkcjonalnego przyporządkowania celów do pragnień, należy przyjąć, że układ, w jakim cele się pojawiają, działa ze względu na dane pragnienie w sposób celowościowy (Sztompka, 1971). Układ działający celowościowo według Arystotelesa istnieje zawsze, gdyż *wszystko, co działa, działa dla celu*. Ale tutaj z punktu widzenia resocjalizacji nasuwa się wiele nowych zagadnień.

Po pierwsze, człowiek działający celowo jako układ homeostatyczny, bez względu na to, czy układ ma charakter stabilny, czy zmienia się kierunkowo, ma ograniczenia swojej adaptacji homeostatycznej. Nawet wówczas gdy będziemy rozpatrywali działanie jednego pragnienia w izolacji, to każdy człowiek może kształtować na podstawie tego pragnienia różne cele i w różnym stopniu być motywowany, będzie też inaczej przyswajać sobie z otoczenia wybór sposobów i środków w zależności od kultury (stopnia uspołecznienia). Mamy tutaj do czynienia z zagadnieniami dotyczącymi różnicy pomiędzy potrzebami obiektywnie istniejącymi a takimi pragnieniami, które ukształtowały się w wyniku pewnych niedostatecznych mechanizmów funkcjonowania społecznego. Każdy człowiek w zależności od poziomu

wiedzy, umiejętności wyciągania wniosków i od poziomu socjalizacji w różnym stopniu będzie oceniać przedmiot swoich pragnień, formułować cele, do których chce dążyć.

Inną kwestię stanowi fakt, że człowiek z reguły wyznacza swoje cele działania pod wpływem różnych bodźców i pragnień, które stanowią pewien mniej lub bardziej spójny system fuzji. Kształtowanie się celu pod wpływem potrzeby czy pragnienia zmysłowego lub duchowego przy podejmowaniu działań wyznaczanych przez człowieka może być połączone ze zmniejszeniem stopnia zaspokojenia innej potrzeby czy rezygnacji z tego, co on uważa za ważne (Oleś, 1989). W tym przypadku można przyjąć założenie, że zawsze będzie działał silniejszy bodziec lub potrzeba w depriwacji, więc każdy proces wyznaczania celów jest świadomą lub nieświadomą optymalizacją różnych, czasami sprzecznych tendencji. W tym kontekście tworzenie celów w procesie resocjalizacji prowadzi do niebezpieczeństwa formułowania teleologii pozbawionej wartości hedonistycznej lub utylitarystycznej, gdyż stwierdzenie, które z pragnień w danym momencie okaże się silniejsze, byłoby możliwe jedynie po fakcie. Powstaje zatem problem, co jest optymalne dla jednostki resocjalizowanej w rozwiązywaniu konfliktów motywacyjnych. Należy jednak podkreślić, że cele instrumentalne teleologii resocjalizacyjnej muszą uwzględniać ogół potrzeb adaptacyjnych jednostki.

W resocjalizacji wyłania się jeszcze jeden problem, polegający na tym, że osoby nieprzystosowane są dość odległe od kształtowania swojego rozwoju indywidualnego czy społecznego, tak aby optymalnie podejmować działania w celu interioryzacji określonego wzorca adaptacyjnego i rozwojowego, tzn. nie potrafią zaspakajać jednej potrzeby bez frustracji innej w stopniu nadmiernym. Akceptując założenia o celowościowym charakterze procesów tworzenia się celów w ludzkiej psychice, należy wziąć pod uwagę różnorodność tych ograniczeń także w tworzeniu instrumentalnych celów teleologii resocjalizacyjnej.

Teleologia resocjalizacji jako dyscyplina pedagogiczna postuluje i formułuje określone rodzaje zaleceń, wartości i celów pożądanых wychowawczo: indywidualnie i interakcyjnie w readaptacji, reintegracji czyli rehabilitacji społecznej, tak na poziomie teoretycznym, jak i prakseologicznym. Raczej niewłaściwe byłoby mówienie o wychowaniu i o jego skuteczności, jeżeli uprzednio nie wyznaczyłoby się pożądanых stanów dojścia. Określenie celów wychowania nie tylko jest nieodzowne, jak stwierdza Heliodor Muszyński (1974), w praktyce, ale również i w teorii.

Przez teleologię wychowania będziemy rozumieli teoretyczną sferę dociekań na gruncie teorii wychowania, która wyłoni oprócz pożądanых stanów dojścia, czyli celów resocjalizacji, zasady stanowiące podstawę realizacji postulowanych skutków oraz planowanych efektów sposobów i środków oddziaływań resocjalizujących na poziomie aplikacji. Będzie to dotyczyło wyznaczania stanów dojścia, czyli określania, a tym samym sformułowania pożądanых zaleceń i rezultatów działalności opiekuńczej, wychowawczej i terapeutycznej.

Teleologia resocjalizacji odnosi się do sfery:

1) teoretycznej:

- tworzenie zasad realizacji celów,
- tworzenie celów,

2) aplikacyjnej:

- formułowanie zaleceń,
- wyznaczenie efektów.

Teleologia resocjalizacyjna na poziomie prakseologicznym powinna wyjaśnić wyznaczanie celów etapowych na podstawie teorii opisowo-wyjaśniających, teleologia zaś na poziomie teoretycznym powinna wskazać i usprawiedliwić podejmowane cele finalne.

Już w samym pojęciu resocjalizacji zawiera się celowość działania, czyli jakaś kierunkowość, która wymaga intencjonalnego, świadomego określenia i ustalenia efektywnego oddziaływania. Dlatego szczególnie ważne w resocjalizacji jest pytanie: co chcemy osiągnąć? Pytanie: jak to osiągnąć? – jest raczej wtórne. W konsekwencji teleologia wychowania resocjalizacyjnego jest usytuowana przed postulowanymi efektami oddziaływań resocjalizujących, gdyż zasady wyprzedzają zalecenia wychowawcze (Czapów, 1978).

Jeżeli resocjalizujemy, to zawsze kierujemy działanie na określony skutek. Niezależnie od tego, czy cele te są uświadamiane przez osobę resocjalizującą i socjalizowaną, czy też gdy nie są planowane w teorii celowego działania, to z każdego oddziaływania resocjalizującego będą wynikały – z samego faktu podjętych czynności, czy też w teorii – z samego faktu zdefiniowania resocjalizacji skutki, które nazywamy celami. Zatem resocjalizacja zmierza w tym kierunku, jaki zostanie wyznaczony przez teleologię. Resocjalizacja z punktu widzenia osiągniętego skutku jest celowym procesem włączającym, krejująco-rozwojowym człowieka, kształtującym jego postawy, role społeczne i zachowania, percepcję oraz autonomię, potencjał osobowościowy i twórczy. Gdy mówimy o skutkach czy efektach resocjalizacji, to jednocześnie rozpatrujemy je od strony teoretycznie założonych celów, zatem w tym przypadku cele resocjalizacji, przyjęte na poziomie teoretycznym, w stosunku do zamierzonych efektów resocjalizacji będą miały się tak do siebie, jak wartość celu i wartość środka. Wyznaczenie efektów resocjalizacji będzie prowadziło do realizacji zamierzonego celu ogólnego.

W resocjalizacji mamy do czynienia z tworzeniem celów na poziomie teoretycznym i aplikacyjnym. Wydaje się, że tworzenie celów bez odwołania się do uwarunkowań psychicznych i społecznych człowieka, jego potrzeb, widzenia i pojmowania świata jest niemożliwe. W literaturze resocjalizacyjnej najobszerniejszą analizę teleologiczną przedstawił Czesław Czapów (1978). W wychowaniu resocjalizującym wyodrębnia on dwa typy celów:

1) cele statyczne i dynamiczne ze względu na dynamikę zachowania się człowieka odnośnie do różnych stanów rzeczy,

2) cele konstrukcyjne i destrukcyjne, ze względu na typ zmian w stosunku do istniejących stanów rzeczy.

Obydwa wyżej wymienione typy celów zdaniem Czapowa wchodzi w skład ideału wychowawczego powiązanego z typem społeczeństwa, w którym odbywa się proces wychowania. Z ideału wychowawczego, w którym Czapów uwzględniał społeczną funkcję wychowania oraz jego wpływ na osobowość jednostki, wywodzi się wychowanie dla przyszłości, wychowanie ludzi samodzielnych i twórczych. Proces resocjalizujący zmierzający do tak postawionych celów jednocześnie formułował rozumienie samego wychowania, które w perspektywie teleologicznej uwypuklało oddziaływanie przystosowawcze, warunkujące przysposobienie do pełnienia ról społecznych, czyli egzystowania społecznego, stanowiącego czynnik rozwoju twórczej, a zarazem wyróżniającej maksymalne uspołecznienie samodzielności, dla której powstania najistotniejsze było:

- optymalne uspołecznienie,
- optymalny rozwój osobowości.

Czapów optymalne uspołecznienie i rozwój jednostki pojmował jako szeroko rozumianą homeostazę psychospołeczną, która miała się dokonać poprzez internalizację nieegoistycznych wartości, dzięki wzmoczonej kontroli wewnętrznej, a także rozwoju człowieka, który jest procesem prowadzącym do ustalenia harmonii pomiędzy jednostką a jej światem zewnętrznym, procesem wzmagania oraz redukcji konfliktów i napięć między przeciwnościami. Czapów głosi etykę złotego środka Arystotelesa, choć się na niego nie powołuje, np. zwraca uwagę, że krańcowy egoizm i krańcowy konformizm są to zaburzone formy zachowania, które należy poddać terapii. Zdaniem Lesława Pytki (1993) jest to rodzaj filozofii dialogu pomiędzy utrzymaniem stanu równowagi dynamicznej i rozwoju człowieka, które kształtują przebieg procesu akomodacji i asymilacji.

Dla Czapowa ideał wychowania resocjalizującego powinien zakładać tylko te cele, które w sposób naturalny wynikają z kolejnych stadiów rozwojowych człowieka, zatem teleologia waloryzuje prawa naturalnego rozwoju jednostki na trzech płaszczyznach:

- 1) intelektualnej (sfera poznawcza),
- 2) emocjonalnej (sfera emocjonalna),
- 3) operacyjnej (sfera aktywności).

Wniosek, jaki można wysnuć dla teleologii Czapowa, uwydatnia ściśle powiązanie nie z tym, co jest postulowane, ale z tym, co jest faktycznie inspirujące, kreujące i kierunkujące normalny rozwój osobowości oraz z tym, co pozwala na regulowanie atrybucji, od których zależy rozwój człowieka zarówno na poziomie uspołecznienia, jak i indywidualnym (osobowościowym). Wymuszanie celów sprzecznych z normalnym procesem rozwoju osobowości jest błędem praktycznym i pedagogicznym (Świda, 1970; Chłopkiewicz, 1980). Zdaniem Czapowa rozwój człowieka odbywa się poprzez konflikty, kryzysy i dysharmonię, dlatego

też wartościowymi wychowawczo są te konflikty, które rozwiązywane są twórczo i konstruktywnie.

Teleologia Czapowa ma swoje podstawy w filozofii socjalizmu demokratycznego (optymalne społecznienie) oraz w filozofii personalistycznego indywidualizmu (optymalny rozwój osoby) (Pytką, 1993). Czapów cytuje, jak się wydaje z punktu widzenia realizmu, słuszny postulat Marksa: *swobodny rozwój każdej jednostki jest warunkiem swobodnego rozwoju wszystkich* (Czapów, 1978, s. 78). Jednak stara się skoncentrować na pozaideologicznych podstawach teleologii resocjalizującej, odnosząc ją do opisowych teorii rozwoju. Pytką (1993) scharakteryzował teleologię Czapowa jako próbę powiązania z antropologią filozoficzną i etyką z jednej strony oraz z wiedzą opisowo-wyjaśniającą dotyczącą rozwoju człowieka i mechanizmów sterujących jego zachowaniem z drugiej strony, co w konsekwencji czyni z niej wiedzę bardziej racjonalną, wolną od czystej postulatowości. Wydaje się, że teleologię Czapowa można usytuować pomiędzy antropologią filozoficzną personalizmu egzystencjalnego a filozofią realnego humanizmu socjalistycznego, opisanego przez Muszyńskiego (1974).

Ponieważ teleologia wychowania resocjalizacyjnego jest składową pedagogiki, stąd od określenia charakteru naukowego oraz od metodologii w pedagogice resocjalizacyjnej będzie zależało miejsce teleologii wychowania.

Pedagogika resocjalizacyjna zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym ma ze swej natury charakter interdyscyplinarny, wielowymiarowy (Czapów, 1978; Pytką, 2005) lub wielopasmowy (Sobczak, 2008). W swym zasadniczym, założeniowym wymiarze odnosi się przede wszystkim do orientacji:

- psychologicznej, model indywidualistyczny – diagnoza, terapia (Szałański, 1993; Ostrowska, 2008),
- socjologicznej, model interakcyjno-kulturowy (Czapów, Jedlewski, 1971; Machel, 2003; Konopczyński, 2006; Ambrozik, 2007; Urban, 2008) oraz teorie włączające – model inkluzyjny (Zacharuk, 2008) z udziałem społeczeństwa (Bałandynowicz, 2006), biologicznej – sfera organizmiczno-popędowa (Pospiszyl, 1998),
- filozoficznej, podstawa epistemologiczno-aksjologiczna (Pytką, 2005) oraz podstawa metafizyczno-antropologiczna (Kaczyńska, 1992; Szczęsny, 2001; Sobczak, 2005; Wojcieszek, 2005).

Holistyczna rozpiętość pedagogiki resocjalizacyjnej stanowi źródło nowych wątków, niepodejmowanych do tej pory problemów albo ujęć tego samego zagadnienia wynikającego z różnych perspektyw badawczych, a to z kolei może być podstawą sukcesów lub porażek teoretycznych i metodycznych procesu resocjalizacji (Pytką, 2003b). Na przeciwnym biegunie owej kompleksowości uwypuklają się „hybrydalne” połączenia, wynikające z różnych paradygmatów należących do poszczególnych nauk pomocniczych. Przyczyna tego nieporozumienia wywodzi się z kompilowania dowolnie przyjętych założeń filozoficznych, a dokładnie metafizycznych i w konsekwencji epistemologicznych.

Różnorodność i bogactwo założeń w teoriach dotyczących człowieka, aksjologii i etyki jest przyczyną istnienia wielu ujęć teleologicznych. Każda z koncepcji naukowych określa swoje ściśle pożądane stany dojścia. Dlatego nie da się wyłonić jednej teleologii, która byłaby uznana przez wszystkie teorie humanistyczne, w tym także resocjalizacyjne (Sobczak, 2006).

Pytanie o wybór paradygmatu jest postawą tworzenia teleologii, teorii i metodyki resocjalizacyjnej, a tym samym powinno stanowić zasadniczą kwestię dla pedagogiki resocjalizacyjnej. Dopiero od momentu, w którym zostaną wyznaczone źródła myślenia, zaczyna budować się jej podstawy. Zatem uzasadnione wydaje się pytanie: co leży u podłoża podstaw teleologii wychowania, a w niej – celów wychowania resocjalizacyjnego?

W pedagogice resocjalizacyjnej powstaje problem, czy z punktu widzenia teleologii resocjalizacja powinna oprzeć się na tzw. pedagogice celów, czy na pedagogice wartości. (Konarzewski, 1988). Coraz częściej popularyzowane są tendencje, aby resocjalizację w jej warstwie teleologicznej oprzeć na teorii, która byłaby aksjologicznie neutralna, gdyż wartości nie można wywieść logicznie z systemu sądów opisowych (Bocheński, 1993, Pawełczyńska, 1992), co najwyżej można je usprawiedliwić, odwołując się do jakiegoś systemu etycznego, czy ideologii społecznej (Kemeny, 1967).

Według Kazimierza Sośnickiego (1964) rozdzielenie teleologii od aksjologii jest niemożliwe, gdyż aksjologia i teoria wychowania, na podstawie których formułuje się cele, są ze sobą ściśle powiązane i nie da się ich oddzielić. Pytka (2005) proponuje, aby warstwę tworzenia celów zarówno na poziomie teoretycznym, jak i aplikacyjnym w resocjalizacji pojmować jako aksjologię wraz z teleologią. Uważa, że resocjalizacja rozumiana jako dyscyplina prakseologiczna nie może wyjść poza zakres postulatów, zakazów i nakazów, choć ich stanowienie ma charakter wyrażenie „pozapedagogiczny”, gdyż pochodzi z przyjęcia określonej etyki, antropologii filozoficznej czy określonej ideologii (Pytka, 1993).

Powstaje zatem pytanie, czy teleologię pedagogiczną powinno się utożsamiać z aksjologią (Suchodolski, 1964, Sośnicki, 1964), czy może należy ją traktować równolegle, jak czyni to Pytka (1993, 2003, 2005). W tym przypadku autorowi nie udaje się uniknąć utożsamień, gdyż w jego pracach możemy przeczytać następujące zdanie: *Wiadomo, że oprócz tych dwóch wartości istnieje w pedagogice obszerny katalog wartości, czy celów wychowania ujmowanych alternatywnie [...] jak te cele – wartości resocjalizacyjne są usprawiedliwiane* (Pytka, 1993, s. 76).

Pierwsza kwestia, jaką należy podjąć, dotyczy zagadnienia, czy istnieje realna różnica pomiędzy aksjologią a teleologią, czy ta różnica jest tylko na poziomie myślenia. Teleologia zajmuje się celami, aksjologia dotyczy wartości, utożsamienie wartości z celem jest jednoznacznie sprowadzeniem teleologii do aksjologii. Wówczas gdy wartość równa się cel, znika teleologia, pozostawiając tylko i wyłącznie

rozważane zagadnienia na gruncie aksjologicznym, nie ma więc większego sensu mówienie o teleologii, chyba że używa się tego terminu jako synonimu.

Kolejną sprawą jest pojmowanie samej aksjologii. Jak wiadomo nie ma jednoznacznego rozumienia tej dziedziny wiedzy; w kulturze naukowej występuje wiele koncepcji aksjologicznych, które zajmują się odmiennymi z ich punktu widzenia sposobami rozstrzygnięć epistemologicznych i ontologicznych wartości. Rozumienia te są zależne od przyjętego wcześniej paradygmatu myślenia przednaukowego. Najogólniej rzecz ujmując, aksjologia może być podstawą interpretacji antropologicznych (idealizm, materializm), ale wypływa z antropologii (realizm).

Podstawa teoretyczna tworzenia celów resocjalizacji: psychologiczna, socjologiczna, biologiczna, kulturowa i budowanie na nich teleologii będzie zależać od uznanego paradygmatu filozoficznego. Wybór paradygmatu dokonuje się na poziomie myślenia przedzałożeniowego w zależności od rozumienia metafizyki: monistycznej (idealizm, materializm) albo pluralistycznej (realizm). Wychodząc od fundamentów koncepcji metafizycznych w teleologii resocjalizacji, można przyjąć jako jej podstawę albo antropologię, albo aksjologię. Ujęcia idealistyczne i materialistyczne (poza strukturalizmem) w teorii teleologii wskażą jako podstawę tworzenia celów resocjalizacji aksjologię, w konsekwencji utożsamiając ją z teleologią. W tej perspektywie antropologia jest ukonstytuowana na podstawie metody aksjologizmu (Gogacz, 1996), poprzez którą wyznacza się cele pożądane wychowawczo. Określenie wartości – celów pożądanych wychowawczo w monizmie (idealizm, materializm) można dokonać jedynie poprzez umysł określającego je podmiotu, a więc poprzez podmiot opisujący. W realizmie aksjologia wypływa z antropologii. Podstawa realistyczna w resocjalizacji będzie budowała teleologię na antropologii, uznając, że wyznaczenie celów dokonuje się poza arbitralnością wyborów aksjologicznych (Sobczak, 2009), gdzie przedmiot wyznacza metodę, a więc człowiek jako przedmiot w przypadku resocjalizacji nieprzystosowany w jego wymiarze materialno-duchowym stanowi powód określenia celów resocjalizacji.

Pedagogika zajmuje się wychowaniem człowieka, resocjalizacja wychowaniem, opieką i terapią jednostki nieprzystosowanej społecznie. W związku z tym pojawia się problem na gruncie teleologii resocjalizacji: na jakiej podstawie powinno się sporządzić określony katalog celów resocjalizacyjnych. Czy na podstawie uogólnionych prawidłowości pedagogicznych? Czy na podstawie wiedzy płynącej z diagnozy o danym przypadku? W pedagogice zawsze mamy do czynienia z człowiekiem, niezależnie od tego, czy jest on zaburzony socjalizacyjnie czy rozwija się prawidłowo. W takim razie pedagogika resocjalizacyjna jako teoria powinna formułować prawidłowości ponadindywidualne, ogólne, na paradygmacie antropologii filozoficznej (Sobczak, 2000). W przypadku oddziaływania na poziomie aplikacyjnym powinna zaś uwzględnić jednostkowość osoby ludzkiej i budować teleologię wychowania resocjalizującego, bazując na indywidualności konstruowanej na podstawie danych

diagnostycznych, czyli na tym, co bezpośrednio dotyczy resocjalizowanego człowieka (Czapów, 1978; Pytka, 2005). Nie na wymyślonych, być może nawet szlachetnych celach – wartościach, lecz nieprzystających do treści zawartych w osobowości jednostki ludzkiej (Świda, 1970). W dodatku wartości te zazwyczaj odnoszą się do rozstrzygnięć w kontekstach ideologicznych lub politycznych, aktualnie dominujących w danej kulturze (Sobczak, 2000).

W przypadku wyjścia od diagnozy w teleologii pedagogiki resocjalizacyjnej będziemy mieli do czynienia z zastosowaniem metod empirycznych, a więc opisowych. Powstaje zatem problem niepełnienia tzw. błędu naturalistycznego, gdyż teorie tego typu mają opisywać lub wyjaśniać zjawisko, a nie wartościować. Opisanie braków rozwojowych czy adaptacyjnych jest tylko stwierdzeniem faktu, czyli tego, co w danym momencie jednostka najbardziej potrzebuje, a to właśnie stanowi punkt wyjścia dla teleologii procesu resocjalizującego. Postulat powstały na poziomie diagnozy jedynie określi to, co jest niezbędne do osiągnięcia np. optymalnego społecznienia czy optymalnego rozwoju jednostki. Sfera prakseologiczna resocjalizacji wyznacza tylko te cele, które można potraktować jako cel etapowy, czyli efekt pośredniczący w dojściu do celu finalnego. Te finalne cele tworzone są na poziomie uogólnień teoretycznych.

Streszczenie

Pedagogika resocjalizacyjna jest nauką teoretyczną i prakseologiczną. W takim razie teleologia resocjalizacji jako jej składowa powinna się odnosić zarówno do aspektów teoretycznych, jak i aplikacyjnych, czyli do celów i postulatów konstruowanych na bazie paradygmatów i diagnozy. W artykule wskazano na przyczyny formułowania teleologii resocjalizacji ze względu na fundament myślenia przedzałożeniowego, czyli podstawę monistyczną (idealizm, materializm) oraz pluralistyczną (realizm), a także przedstawiono skutki przyjmowanych założeń w aspektach procesu wyznaczania celowego działania. O ile współczesna prakseologia resocjalizacji wskazuje na formułowanie celów aplikacyjnych na poziomie ekwifinalności wynikającej z diagnozy jako informacji o systemie, o tyle aspekt teoretyczny teleologii resocjalizacyjnej jest ujmowany niezbyt precyzyjnie, czyli jednowymiarowo. W teorii teleologii resocjalizacji następuje zawężenie do rozumień idealistycznych lub materialistycznych, które za podstawę tworzenia celów uznają zgodnie ze swoim rozumowaniem aksjologię. Reprezentowanie określonego toru myślenia nie jest błędem. Natomiast błędem jest informowanie czytelnika w podręcznikach, że taki sposób myślenia jest jedynym choć niezbyt odpowiednim ujęciem, ale nie ma innego. W dostępnej literaturze przedmiotu jest formułowana nie tylko podstawa aksjologiczna teleologii, ale także antropologiczna. Zatem ani aksjologia, ani antropologia nie powinny występować jako równoważnik teleologii, lecz teleologia jako dziedzina wiedzy może bazować albo na podstawie aksjologicznej, albo na podstawie antropologicznej.

Abstract

The Teleological Resocialization: theoretical-praxeological basis

Resocialization and Social Prevention is a theoretical and a praxeological subject, thus teleology of resocialization as its building block should relate both to its theoretical and practical aspects, i.e. to goals and postulates formed on the basis of paradigms and diagnosis. In the article are pointed out the reasons for forming teleology of resocialization due to the foundation of fundamental thinking, i.e. monistic basis (idealism, materialism) and pluralism (realism) and also the outcomes of making presumptions in aspects of the process of planning deliberate actions. On one hand the modern praxeology points to forming the goals of the treatment in the phase of equifinality on the basis of the diagnosis as an information on the system, on the other hand the theoretical aspect of resocialization teleology is described imprecisely, from only one angle. In resocialization teleology there is a narrowing to idealistic or material thinking, which considers axiology as the foundation of forming goals, according to their way of thinking. Having a particular way of thinking is not a mistake. It is, however, a mistake to inform the reader in books that this way of thinking is the only way, though not too suitable, but having no alternative. In the available literature on the subject both the axiological and anthropological bases of teleology are formed. Therefore, neither the axiology nor anthropology should be mentioned as an equivalent to teleology, instead the teleology as a knowledge can only be based on either the axiology or anthropology.

Bibliografia

- Adamiec M. (1983). Działanie, wartość, sens – zarys systemu pojęć. W: *Przegląd Psychologiczny*, 1 (26).
- Ambrozik W. (2007). Czynniki społecznej readaptacji byłych przestępców. Proces readaptacji społecznej i jego istota. W: B. Urban, J.M. Stanik (red.). *Resocjalizacja*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Andrzejuk A. (2006). *Uczucia i sprawności*. Warszawa: Wydawnictwo Navo.
- Arystoteles. (2000). *Etyka Nikomachejska. Etyka Wielka. Etyka Eudemejska. O cnotach i wadach*. W: *Dzieła wszystkie*. T. 5. Tłum. D. Gromska, L. Regner, W. Wróblewski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Balandynowicz A. (2006). Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa. Warszawa: *Prawo i Praktyka Gospodarcza*.
- Bocheński J.M. (1993). *Współczesne metody myślenia*. Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Chłopkiewicz M. (1980). *Osobowość dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Czapów C. (1978). *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnostyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czapów C., Jedlewski S. (1971). *Pedagogika resocjalizacyjna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Frączek A., Kofta M. (1976). Frustracja i stres psychologiczny. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gogacz M. (1996). *Platonizm i arystotelizm (dwie drogi metafizyki)*. Warszawa: Wydawnictwo Navo.
- Kaczyńska W. (1992). *Przedzałożeniowość myślenia i postępowania pedagogicznego*. Warszawa: Wydawnictwo IPSiR UW.
- Kemeny J.G. (1967). *Nauka w oczach filozofa*. Tłum. S. Amsterdamski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Konarzewski K. (1988). *Pedagogika celów, czy pedagogika wartości?* *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2.
- Konopczyński M. (2006). *Metody twórcze resocjalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, Pedagogium.
- Machel H. (2003). *Więzenie jako instytucja karania i resocjalizacji*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Maslow A.H. (1990). *Motywacja i osobowość*. Tłum. P. Sawicka. Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Muszyński H. (1974). *Ideał i cele wychowania*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Nowak S. (1970). *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nuttin J. (1968). *Struktura osobowości*. Tłum. T. Kołakowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oleś P. (1989). *Wartościowanie a osobowość. Psychologiczne studia empiryczne*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ostrowska K. (2008). *Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna.
- Pawelczyńska A. (1992). Relatywizm moralny i wartości bezwzględne. W: A. Pawelczyńska. (red.), *Wartości i ich przemiany*. Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej.
- Pospiszyl K. (1998). *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływania*. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Pytko L. (1993). Aksjologiczna podstawa resocjalizacji. W: *Polska myśl resocjalizacyjna. Wybór tekstów*. Opracowanie K. Sawicka. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Pytko L. (2003). Aksjologia pedagogiczna. W: T. Pilch (red.). *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. T. I. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Pytko L. (2003b). Diagnostyka i hermeneutyka pedagogiczna. W: *Opieka – Wychowanie – Terapia*, 1 (53).
- Pytko L. (2005). *Pedagogika resocjalizacyjna*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Scheler M. (1994). O rehabilitacji cnoty. Tłum. R. Ingarden. *Znak*, 46 (8).
- Sobczak S. (2000). *Celowość wychowania*. Warszawa: Wydawnictwo Navo.
- Sobczak S. (2005). Antropologiczne podstawy teleologii profilaktyki. W: L. Pytko, M. Konopczyński, S. Sobczak (red.), *Skala nieprzystosowania społecznego uczniów na Mazowszu*. Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
- Sobczak S. (2006). Przedzałożeniowość myślenia pedagogicznego. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. T. IV. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Sobczak S. (2008). Aporie i język współczesnej resocjalizacji. W: T. Zacharuk (red.), *Język współczesnej pedagogiki*. T. I. Siedlce: Wydawnictwo Akademia Podlaska.
- Sobczak S. (2009). *Aksjologia i teleologia pedagogiki resocjalizacyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
- Sośnicki K. (1964). *Istota i cele wychowania*. Warszawa: Wydawnictwo Nasza Księgarnia.
- Szałański J. (1993). *Przeobrażenia w spostrzeganiu ludzi u wychowanków zakładów poprawczych i wychowawczych*. Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Szczęsny W. W. (2001). *Edukacja moralna. Logos. Antropos. Praksis. Etos*. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Sztompka P. (1971). Logika analizy funkcjonalnej w socjologii i antropologii społecznej. W: S. Nowak (red.), *Metodologiczne problemy teorii socjologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Świda H. (1970). *Osobowość jako problem pedagogiki*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wyd. PAN.
- Terruwe A.A., Baars C.W. (1987). *Integracja psychiczna*. Tłum. W. Unolt. Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Urban B. (2008). Kognitywno-interakcyjne podstawy współczesnej resocjalizacji. W: M. Konopczyński, B.M. Nowak (red.), *Resocjalizacja ciągłość i zmiana*. Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
- Wojcieszek K.A. (2005). *Na początku była rozpacz...* *Antropologiczne podstawy profilaktyki*. Kraków: Wydawnictwo Rubikon.
- Woroniecki J. (2000). *Katolicka etyka wychowawcza*. T. I, II, III. Lublin: Wyd. KUL.
- Zacharuk T. (2008). *Wprowadzenie do edukacji inkluzyjnej*. Siedlce: Wydawnictwo Akademia Podlaska.